

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

MACIEJ RAK* | UNIwersytet Jagielloński

Dialektologia i socjolingwistyka – nowe ujęcie w nowych warunkach językowych Polski

Słowa kluczowe: dialektologia, socjolingwistyka, sytuacja językowa polskiej wsi.

doi: <https://doi.org/10.31286/JP.00231>

Uwagi wstępne

W polskim językoznawstwie socjolingwistyka i dialektologia najczęściej są ujmowane jako samodzielne i równoprawne działy lingwistyki (np.: Lubaś 1979, 1996; Dunaj 1986; Handke 1986; Kamińska 1986; Skudrzyk, Warchała 2020), ale ze świadomością tego, że łączy je zajmowanie się odmianami języka narodowego (geograficznymi – dialektologia, społecznymi – socjolingwistyka). Ten podział w pewnym stopniu jest komplikowany przez stanowisko socjologów, według których socjolingwistyka jest częścią socjologii. Poza tym w językoznawstwie ogólnym – pod wpływem tradycji amerykańskiej, angielskiej, niemieckiej i francuskiej (Kaniuka 1972; Zabrocki 1972) – dialektologię uznaje się za subdyscyplinę socjolingwistyki (Weinsberg 1983: 58). Mimo to przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów działają oddzielnie Komisja Dialektologiczna (od 2008 roku przewodniczący: Jerzy Sierociuk) i Komisja Socjolingwistyczna (od 2003 roku przewodnicząca: Halina Kurek). Z kolei przy Komitecie Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk jest afiliowana tylko Komisja Dialektologiczna, której przewodzi Anna Tyrpa. Jak więc widać, w postrzeganiu relacji dialektologii i socjolingwistyki ścierają się różne praktyki i punkty widzenia.

Dialektolodzy nie mają wątpliwości, że to, czym się zajmują (czyli dialekty i gwary), w dalszym ciągu daje możliwość twórczych działań, dziś głównie skupionych na badaniu różnic pokoleniowych i sytuacyjnych, a zatem pokoleniowości i sytuacyjności języka wsi (Pelcowa 2006). Pojawiają się też jednak głosy, zwłaszcza ze strony przedstawicieli innych nauk, które również zajmują się m.in. kwestią ludową (np. socjologia wsi), że dialektologia opisała „w sposób wyczerpujący narzecza i gwary poszczególnych terenów” (Piotrowski, Ziółkowski 1976: 389), co – jak można wnioskować – sugeruje, że już nie jest potrzebna. Niewątpliwie dialektologia w XXI wieku straciła rozmach i rozpęd, które zawdzięczała ambitnym pomysłom i działalności naukowej oraz organizacyjnej Kazimierza Nitscha (chodzi tu zwłaszcza o zainicjowanie *Słownika gwar polskich* PAN (SGP PAN) i *Małego atlas gwar polskich* (MAGP)). Można to

* maciej.rak@uj.edu.pl; ORCID: 0000-0003-0042-1406

wszakże przewyciężyć, ale tylko za sprawą nieco innego, śmielszego spojrzenia na dialekty, gwary i polską kulturę ludową (nie wydaje się bowiem, by zarzucenie wyznaczonego już kursu opisu gwar w kontekście kulturowym było dobrym posunięciem, zwłaszcza w obliczu spektakularnych osiągnięć polskiej etnolingwistyki).

Dialektologia polska – od progresu do regresu¹

Jak wiadomo, pierwszą polską pracą dialektologiczną (mowa tu oczywiście o pracach *stricte* naukowych) jest książka Lucjana Malinowskiego *Beiträge zur slavischen dialectologie. I. Ueber die Oppelnsche mundart in Oberschlesien. (1. Heft: Laut- und Formenlehre)* (1873), napisana w Lipsku pod kierunkiem Augusta Leskiena. Prześiąknięty ideami młodogramatyków L. Malinowski w opisie gwar skupił się na systemie gramatycznym, natomiast zupełnie pomiął aspekt socjologiczny i kulturowy, choć przecież związki polskiej dialektologii z etnografią i folklorystyką są niezaprzeczalne (w 1. poł. XIX wieku wszystko to mieściło się w ramach ludoznawstwa). Szczególne miejsce w książce *Ueber die Oppelnsche mundart in Oberschlesien* zajmuje fonetyka, zgodnie z młodogramatycznym zainteresowaniem prawami głosowymi i tezą o ich bezwyjątkowości. Dla porównania niemiecka dialektologia już w 1. poł. XIX wieku (czyli przed rozwojem nurtu młodogramatycznego) włączyła czynnik *socium* w spektrum swoich badań (wystarczy pod tym kątem przyjrzyć się *Die Mundarten Bayerns* (1821) i *Bayerisches Wörterbuch* (1827–1837) Johanna Andreasa Schmellera). Ostatecznie czynnik ten zdominował postrzeganie dialektów, a to sprawiło, że w Niemczech – jak już podałem wyżej – dialektologia jest subdyscypliną socjolingwistyki. Wpływ na to ma również specyfika sytuacji językowej – dialekty niemieckie w porównaniu z polskimi mają znacznie wyższy status społeczny, szerszy zasięg użycia (posługują się nimi m.in. osoby wykształcone mieszkające w miastach), a także znacznie bardziej różnią się między sobą.

Kształt metodologiczny polskiej dialektologii został określony przez tradycje dwóch szkół językoznawczych: krakowskiej i warszawskiej. Najwybitniejszym uczniem L. Malinowskiego był K. Nitsch, za którego sprawą Kraków w XX wieku stał się najważniejszym ośrodkiem dialektologicznym w Polsce (a być może nawet we wszystkich krajach słowiańskich). Przedstawiciele tego ośrodka (uczniowie K. Nitscha) opisywali dialekty w sposób retrospektywny – wciąż poszukując najstarszej warstwy gwary, czyli w praktyce rejestrując materiał językowy u najstarszych mieszkańców wsi. Z kolei pod wpływem osiągnięć szkoły *Wörter und Sachen* uwzględniali (pomijany przez L. Malinowskiego) czynnik kulturowy. A ponieważ w 1. poł. XX wieku, a zwłaszcza przed II wojną światową, dialekty polskie zachowywały spójność, w niewielkim stopniu (zwłaszcza w porównaniu z obecnym stanem) interferując z polszczyzną ogólną, K. Nitsch i jego uczniowie mogli prowadzić badania, które dały tak poważne efekty, jak ukończony MAGP i nadal powstający SGP PAN. Symptomatyczne jest jednak, po pierwsze, to, że kartoteka SGP PAN nie jest uzupełniana o wszystkie nowo opublikowane prace dialektologiczne, a po drugie, że zarzucono projekt *Wielkiego atlasu gwar polskich* (dalej: WAGP), dla którego MAGP był pewnego rodzaju wprawką. Tym samym ogólnogwarowe projekty zostały zahamowane. Co

¹ Co zrozumiałe, przez wzgląd na formę tego tekstu (artykuł) i jego cel nie zdaję tu dokładnego sprawozdania z badań dialektologicznych. Zainteresowane osoby mają do dyspozycji kolejne tomy *Bibliografii dialektologii polskiej* publikowane od 1981 roku (Strutyński (red.) 1981, 1986, 1990; Kwaśnicka-Janowicz i in. (red.) 2021).

prawda powstają kolejne tomy SGP PAN (do końca 2022 roku wydano 10 tomów w 34 zeszytach, do hasła *jarliżyca*), lecz nie wiadomo, kiedy dokładnie słownik zostanie ukończony, poza tym właściwie nie obejmuje on współczesnej leksyki gwarowej.

Inaczej dialektologia jest postrzegana w warszawskiej szkole dialektologicznej, której charakter wyznaczyły prace Witolda Doroszewskiego, przede wszystkim jego artykuł *Mowa mieszkańców wsi Staroźreby* (1934), uznawany za prekursorski dla socjolingwistyki (Ivić 1975: 82). Podejście W. Doroszewskiego nie miało nastawienia retrospektywnego, dlatego warszawscy dialektolodzy prowadzili i w dalszym ciągu prowadzą badania współczesnych gwar (współczesnego języka wsi) oraz ich zróżnicowania pokoleniowego, płciowego i sytuacyjnego. W takim kierunku, który w pewnym stopniu pozwala na prognozowanie zmian, ich specyfiki i tempa, rozwija się również poznański ośrodek dialektologiczny skupiony wokół J. Sierociuka.

Szkoły krakowska i warszawska były zgodne co do terenu badań po 1945 roku. Zmiany granic Polski i uwarunkowania polityczne spowodowały migracje ludności liczone na miliony, a przy tym nieznanne w tej części Europy od setek lat. Przedmiotem opisu nadal jednak pozostały dialekty: małopolski, śląski, mazowiecki, wielkopolski i – jeśli przyjąć dawne, Nitschowe widzenie polskiej mapy dialektologicznej – kaszubski. Na pominięciu terenów poniemieckich w badaniach dialektologicznych zaważyły trudności metodologiczne: ujmowanie zjawisk gwarowych w postaci izoglos (czego najlepszym przykładem jest MAGP) nie sprawdzało się tam, gdzie gwary zostały przemieszane, gdzie obok siebie zamieszkała ludność pochodząca z różnych miejsc Polski w jej granicach sprzed 1939 roku, w tym też Łemkowie i Ukraińcy. Zasygnalizowane trudności metodologiczne wynikały *de facto* z – anachronicznego już dziś – definiowania dialektologii jako geografii językowej (Nitsch 1915/1957: 18; EWJP: 67) lub – ujmując rzecz nieco inaczej – zainteresowania „ugrupowaniem starego osadnictwa ludności wiejskiej” (Dejna 1973: 12).

Takie zakreślenie terenu badań po 1945 roku spowodowało rozejście się dialektologii i pozostałych nauk dotyczących kwestii ludowej, w tym zwłaszcza etnologii (przypomnijmy, że *Polski Atlas Etnograficzny* pod redakcją Józefa Gajka (PAE) na równych prawach uwzględnia cały obszar współczesnej Polski). Językoznawcy na określenie sytuacji językowej na poniemieckich terenach zachodnich i północnych utworzyli – jak się później okazało: chybiony – termin *nowe dialekty mieszane*. Na obszarach dzisiejszych województw dolnośląskiego, lubuskiego, zachodniopomorskiego, w północno-zachodniej części województwa pomorskiego i północnej części województwa warmińsko-mazurskiego wbrew przewidywaniom nie powstały mieszanki dialektów, lecz stosunki językowe są kontynuowane: przesiedleńcy na przykład z Wileńszczyzny, Białorusi lub okolic Lwowa posługują się nie tylko polszczyzną ogólną, ale też w dalszym ciągu mówią gwarami nawiązującymi do używanych przed wojną na Litwie, na zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainie (por. Zielińska 2013).

Współczesna polska wieś – sytuacja społeczna i językowo-kulturowa

O współczesnej polskiej wsi napisano już bardzo dużo prac (nie sposób ich wszystkich przywołać, zwłaszcza w artykule). Ich autorami są socjologowie, dialektolodzy, etnologowie, religioznawcy, demografowie, a także publicyści. Jest to temat dość popularny. Tu jednak dokonam

pewnych uogólnień (mam świadomość, że w szczegółach czytelnik mógłby podać nieco inne przykłady), by na tym tle pokazać perspektywę polskiej dialektologii.

Współczesna polska wieś w porównaniu z wsią z początku XX wieku (jak wiadomo, obserwacje języka wsi tamtego okresu były podstawą badań K. Nitscha (1915/1957) i zaproponowanej przez tego językoznawcę definicji dialektologii) różni się w następujących kwestiach:

1. Inny jest typ gospodarki. Według Głównego Urzędu Statystycznego w 1921 roku z rolnictwa utrzymywało się 63 procent mieszkańców Polski, a sto lat później już tylko niecałe 4 procent (czyli niemal szesnastokrotnie mniej). Nie znaczy to, że tak bardzo zmienił się współczynnik urbanizacji – w 1921 roku wynosił 24,6 procent, a dziś jest to około 60 procent (zatem wzrósł mniej więcej dwuipółkrotnie) i od początku XXI wieku sukcesywnie, choć nieznacznie, spada². Wniosek z tego jest oczywisty – zdecydowana większość mieszkańców wsi nie utrzymuje się z uprawy ziemi, czyli w praktyce m.in. dojeżdża do większych ośrodków miejskich, prowadzi agroturystykę, pracuje na miejscu w zawodach pozarolniczych (także zdalnie – zwłaszcza w okresie pandemii COVID-19), zarabkuje za granicą albo utrzymuje się z rent i emerytur. Poza tym inaczej wygląda praca na roli – narzędzi i maszyn używanych przed stu laty dzisiaj w większości trzeba szukać w skansenach, z tego względu w słownikach gwarowych powstałych w XXI wieku tak ważną rolę odgrywa ikonografia (Kąś 2021), leksyka coraz częściej odstaje bowiem od realiów. Wieś została zelektryfikowana, kanalizacja i wodociągi to już niemal norma, dostęp do mediów i Internetu jest właściwie taki sam na obszarze całej Polski. W ten sposób zaciera się granica między wsią i miastem (Kurek 2021), czyli to, co było jedną z podstaw podtrzymujących tradycyjne pojmowanie dialektologii.

2. Warstwa społeczna chłopów współcześnie już nie istnieje. Czy istniała w XX wieku? Według etnologów także wtedy była to sprawa na tyle skomplikowana, że opisując polską wieś, Ludwik Stomma (1986) sięgnął do materiałów jeszcze wcześniejszych, z XIX wieku. O współczesnych mieszkańcach wsi co najwyżej można więc mówić jako o potomkach chłopów. Poza nimi na wsi mieszkają osoby (ich liczba i wiek są zależne od różnych czynników, a zwłaszcza od walorów przyrodniczych okolicy i odległości od aglomeracji miejskich), które przeprowadziły się z miast – tym należy objaśnić powolny, ale sukcesywny spadek współczynnika urbanizacji w Polsce. Przy okazji poważnemu nadszarpnięciu uległo zatem wszystko to, co opisywali dialektolodzy, etnologzy i folklorysty, czyli m.in.: gwary, swoisty system aksjonormatywny, typ religijności ludowej, agrocentryzm, obyczajowość ludowa i folklor słowny. Nie jest możliwe, by mieszkańcy wsi w trosce o zachowanie kultury ludowej i gwary (które – jak wiadomo – przez długi czas, zwłaszcza w PRL-u, były wyśmiewane i marginalizowane) zrezygnowali ze zdobyczy cywilizacyjnych i edukacyjnych, by dobrowolnie skazali się na życie w skansenie.

3. Gwary polskie ulegają dezintegracji na wszystkich poziomach. Najlepiej zachowały się na Śląsku i na południu Małopolski, ale i tu wyraźne są interferencje z polszczyzną ogólną potoczną, opisywane od niemal trzydziestu lat (por. Kąś 1994). Jak stwierdziły Halina Kurek (1990) i Zuzanna Topolińska (1990), miejsce gwar zajmuje „trzecia jakość”, mieszanka gwar

2. Podane tu informacje pochodzą ze strony internetowej Głównego Urzędu Statystycznego (<https://stat.gov.pl/>, dostęp: 18 września 2022).

i polszczyzny potocznej o różnej postaci w różnych regionach, czasem jeszcze z przewagą elementów gwarowych, innym razem już ze śladowym ich udziałem. Ta część niniejszego artykułu, choć brzmi alarmistycznie, w intencji autora nie powinna być tak odbierana. O zaniku gwar słyszymy co najmniej od 150 lat (por. Karłowicz 1871: 3), a dialektolodzy nadal mają co robić w terenie, poza tym pracują nad zgromadzonymi wcześniej materiałami. Gwary jak każdy żywy język ewoluują i tego procesu nie da się zatrzymać.

4. Trzy powyższe punkty w podobnym stopniu dotyczą zarówno tych części Polski, które znajdowały się w granicach kraju przed 1945 rokiem, jak i tych przyłączonych w wyniku ustaleń w Jałcie i Poczdamie.

Jak przezwyciężyć regres dialektologii

Zarysowana powyżej sytuacja społeczna i językowo-kulturowa polskiej wsi przekonuje do tego, że przezwyciężenie regresu dialektologii może się dokonać przez śmiały krok do przodu, na który składa się kilka elementów (por. też Rak 2021a).

Po pierwsze, należy zaakceptować nowe ujęcie dialektologii, już nie jako badania geografii językowej, lecz po prostu jako badania języka wsi, a zwłaszcza języka tych osób, które mieszkają w danej miejscowości od pokoleń. Ostatni wymóg nie jest jednak *condicio sine qua non*, gdyż obserwujemy, że w środowisku wiejskim przyjezdni czasem przejmują gwarę i lokalny styl życia. Okazuje się więc, że nie jest już potrzebne poszukiwanie najstarszych informatorów, w praktyce bowiem ich relacje stanowią albo szcątkowy obraz tego, co bezpowrotnie odeszło (bądź w najlepszym razie odchodzi) do historii, albo też często są to opowieści zasłyszane od ich rodziców lub dziadków, zgodnie z zasadą: „tak się dawniej mówiło, ale dziś się już tak nie mówi”. W tego typu wypowiedziach ujawnia się przede wszystkim słownictwo bierne. Inną sprawą jest niezaprzeczalna wartość takich wspomnień, które mogą być przedmiotem opisu w pamięcioznawstwie (por. np. Chlebda 2019).

Po drugie, z racji tego, że:

1) informacje o dialektach polskich w dalszym ciągu czerpiemy głównie z prac, do których materiał pozyskano od osób urodzonych pod koniec XIX wieku (Nitsch 1915/1957; Urbańczyk 1953; Dejna 1973)³;

2) na mapie Polski nadal są obszary słabo zbadane pod względem dialektologicznym (np. region kliszczacki; ostatnio wydana praca *Kliszczacy – gwara i kultura* (Rak, Brytan-Ciepielak (red.) 2022) nie rekompensuje braku w tym zakresie);

3) istnieje potrzeba powtórzenia badań po kilkudziesięciu latach, by na ich podstawie wskazać zakres i kierunek zmian;

4) dobrze rokuje opis akustyczny gwar (por. Garczyńska 2007, 2022); warto od nowa przeprowadzić szeroko zakrojone deskryptywne badania na obszarze całej Polski. Oczywiście nie jest to zadanie łatwe. W praktyce polegałoby na przygotowaniu bardzo

3 Pozytywnym wyjątkiem są tu *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe* pod redakcją Haliny Karaś (<http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php>; dostęp: 18 września 2022). Na tej stronie internetowej zamieszczono współczesne nagrania gwarowe i w mniejszej liczbie dawniejsze, przy czym opis gwar, czyli wzorzec, którego możemy oczekiwać od nagrań, opiera się na podręcznikach Kazimierza Nitscha (1915/1957), Stanisława Urbańczyka (1953) i Karola Dejny (1973).

dużej, reprezentatywnej bazy nagrań⁴, która – po odpowiednim opracowaniu – utworzyłaby korpus gwar polskich, postulowany już przed jedenastu laty przez H. Karaś (2012a). W ten sposób uzyskalibyśmy wiarygodne informacje na temat tego, jak faktycznie mówi się na polskiej wsi – w istocie są to badania nad polszczyzną mówioną.

Mając na uwadze szczególną złożoność sytuacji językowej na terenach, które włączono do Polski po 1945 roku, warto w odniesieniu do nich zastosować metodę opisu wspólnot językowych, jaką Anna Zielińska (2013) wypracowała na ziemi lubuskiej.

Po trzecie, duże projekty dialektologiczne, które nie zostaną zrealizowane (myślę tu zwłaszcza o WAGP), można zastąpić innymi – zarówno ogólnopolskimi, jak i regionalnymi, szczegółowymi. Do pierwszych należy na przykład wciąż słabo rozpoznany temat regionalizmów. Opracowaniem przełomowym pod tym względem, a przy tym nawiązującym do dialektologii (jak wiadomo, część regionalizmów ma pochodzenie gwarowe), byłby atlas regionalizmów. Jeśli idzie o dialektologiczne projekty regionalne, to dysponujemy już kilkoma słownikami w nowszy sposób ujmującymi leksykę gwarową, np.: małopolskim (SGM), śląskim (SGŚ), lubelskim (PelsGL), podhalańskim (KąśILG), orawskim (KąśGO), kujawskim (SGiKK) i serią wielkopolskich słowników regionalnych. Jak widać, do zagospodarowania z większych regionów pozostały m.in. Podlasie i Suwalszczyzna. Jeśli idzie o szczegółowe badania, niewątpliwie jest jeszcze dużo do zrobienia w zakresie słowotwórstwa (do starszych prac należą np.: Cyran 1977; Dembecka 1977; do nowszych np.: Sierociuk 2001, 2007b; Gala-Milczarek 2009; Jaros 2009) i składni gwarowej (np. Gardzińska 2001). Drugi z tematów jest chyba najbardziej zaniedbany, choć podczas II wojny światowej pracował nad nim Zenon Klemensiewicz (Rak 2019).

Po czwarte, drugie życie gwary widać w szeroko pojętych tekstach kultury – m.in. w literaturze, filmie i piosenkach disco polo. Zainteresowanie pierwszym tematem wyznaczyła książka Stanisława Dubisza *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego* (1986). Stylizację gwarową w filmie omawia Monika Kresa (np. 2019), z kolei teksty piosenek discopolowych scharakteryzowali w ujęciu językoznawczo-kulturowym Bogusław Skowronek i Natalia Zborowska (2021). Już na pierwszy rzut oka piosenki te wykazują wiele zbieżności z tradycyjnym folklorem słownym, zwłaszcza miłosnym (budowanie paralelnych obrazów dosłownego i przenośnego, wykorzystywanie tych samych rekwizytów i podobnej metaforyki). Gwary pojawiają się też w Internecie, co jest przedmiotem badań m.in. Renaty Kucharzyk (np. 2016).

Po piąte, odrębnym tematem jest gwarowa twórczość literacka, którą uprawiają przede wszystkim twórcy z Podhala, Orawy i Spiszu. Spojrzenie na tę literaturę przez pryzmat statystyki leksykalnej pozwala wyodrębnić styl literacki gwary (Rak 2014), różny od opisanych przez Jerzego Bartmińskiego (1976; 1990: 215–233) stylów potocznego i artystycznego. Styl artystyczny jest derywowany od potocznego, a literacki od obydwu, operuje przy tym większą liczbą słownictwa recesywnego.

Po szóste, dialektologia powinna odpowiedzieć na społeczne oczekiwania, które przejawiają się m.in. w postaci rewitalizowania gwar na potrzeby działalności zespołów regionalnych i innego typu występów publicznych. Wystarczy już negatywnych przykładów, do których

4 Dobrym zaczątkiem takiej bazy mogą być zasoby zgromadzone w archiwum fonograficznym Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (por. np. Sierociuk 2020).

należą niekonsultowane z dialektologami scenariusze filmowe (np. *Janosika* w reżyserii Jerzego Passendorfera) lub reklamy telewizyjne, gdzie, jeśli znajdujemy nawiązanie do gwary, to niemal zawsze jest to gwara podhalańska, niestety w wypaczonym kształcie. Ważne – w odniesieniu do społecznych oczekiwań stawianych przed dialektologami – jest skorzystanie z szansy, jaką daje ratyfikowanie przez Polskę w 2011 roku Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Do tego dziedzictwa należy oczywiście gwara.

Po siódme, wzmocnienie dialektologii w aspekcie metodologicznym i materiałowym może się dokonać przez sięgnięcie do historii tej dyscypliny. W archiwach wciąż się znajdują rękopiśmienne prace, które mogą zmienić nasze widzenie dziejów polskiej nauki, czego przykładem jest choćby odnalezienie w połowie 2017 roku w Krakowie trzech kartotek słownikowych Jana Karłowicza – dialektologicznej, etnolingwistycznej i dotyczącej mitologii litewskiej (Rak 2021b). Ważne uwagi dotyczące metodologii badań dialektologicznych znajdziemy też na przykład w korespondencji K. Nitscha (np.: Rak 2018; Skarżyński, Smułkowa 2018).

Po ósme, społeczny odbiór dialektologii może się zmienić przez popularyzację jej osiągnięć w Internecie (Karaś 2012b). Służy temu na przykład portal *Dialekty i gwary polskie. Kompendium internetowe* pod redakcją H. Karaś. O potrzebie tego typu działań popularyzatorskich przekonują wyniki badań w zakresie dialektologii percepcyjnej przeprowadzone przez Kamila Stachowskiego (2018) na grupie studentów Wydziału Humanistycznego (nie-filologów) Uniwersytetu Szczecińskiego (niewielką część ankiet wypełnili też pracownicy US oraz osoby spoza wydziału). Uzyskane odpowiedzi pokazują, że respondenci niebędący filologami zupełnie inaczej widzą mapę dialektologiczną Polski.

Uwagi końcowe – dialektologia i socjolingwistyka

Dawniejsze definicje dialektologii sformułowane przez K. Nitscha (1915/1957: 8), S. Urbańczyka (1953: 9) i K. Dejnę (1973: 12–13) eksponowały dwie cechy konieczne i wystarczające: wiejskość (w ujęciu K. Nitscha – mowa ludowa, S. Urbańczyka – mowa chłopów, K. Dejnę – mowa ludności wiejskiej) i różnicowanie geograficzne. Jeśli weźmiemy pod uwagę to, że aspekt geograficzny nie odgrywa już decydującej roli (zasięgi wielu zjawisk gwarowych, w tym np. mazurzenia, mają współcześnie coraz częściej już tylko historyczne poświadczenia), jako podstawowy (i właściwie jedyny) czynnik pozostaje wiejskość (stąd dylematy terminologiczne: gwara – język wsi, por. Sierociuk 2007a), a to jest już kategoria czysto socjologiczna (Lubaś 1979: 23). Tym samym dialektologia staje się częścią socjolingwistyki⁵ (ostatnio zwrócił na to uwagę też Gerd Hentschel (2022), używając terminu *socjodialektologia*; podobne głosy pojawiały się także już niemal 50 lat temu, ale przesłanki do tego płynęły z prac obcojęzycznych (por.: Kaniuka 1972: 44; Zabrocki 1972: 18), a nie z obserwacji współczesnej sytuacji językowej). Trudność w zaakceptowaniu takiej konstatacji wynika m.in. z historii badań. O ile polska dialektologia jest rozwijana od około 150 lat, o tyle polska socjolingwistyka w nowoczesnym wymiarze metodologicznym od około 50 lat. Osiągnięcia dialektologii są także znacznie większe i bardziej spektakularne.

5 Warto też odnotować ciekawą propozycję Jacka Warchali (2003), który traktuje język wsi jako swoisty socjolekt sytuowany w ramach polszczyzny potocznej.

W polskiej dialektologii ostatnich 30 lat wyraźnie widać z jednej strony zwrot ku etnolingwistyce, a z drugiej właśnie ku socjolingwistyce. Badaczy interesuje pokoleniowość (np. Kaś 2001), sytuacyjność (np. Kaś 1994) i zróżnicowanie płciowe gwar (np. Grochola-Szczepanek 2012). Świadomość gwałtownych zmian w gwarowym systemie fonetycznym skłoniła H. Kurek do nowatorskiego opisu zaproponowanego w książce *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)* (1990). Wówczas realizacja szeroko zakrojonych badań była znacznie trudniejsza niż dziś. Cyfryzacja i rozwój Internetu dają nowe możliwości szybkiego dotarcia do wielu informatorów.

Ujęcie socjolingwistyczne w pewnym zakresie przenika też do słowników gwarowych. Na przykład w słownikach Józefa Kaśia (KaśSGO; KaśILG) zostały zarejestrowane nie tylko dawne słowa, ale też jak najbardziej współczesne, np.: *kómórka* ‘telefon komórkowy’ (KaśILG, t. 5: 26), *laptop* now. ‘w znaczeniu ogólnopolskim’ (KaśILG, t. 5: 323), *kompiełówki* ‘spodenki kąpielowe’ (KaśILG, t. 5: 28). Co więcej, autor zadbał, by pokazać zróżnicowanie pokoleniowe i chronologiczne leksyki, por.: *komornik* now. ‘poborca podatkowy, sekwestor’ (KaśILG, t. 5: 26), *łózecko* daw. ‘niskie łóżko wsuwane na dzień pod drewniane łóżko, używane jako miejsce do spania, głównie dla dzieci’ (KaśILG, t. 5: 451), *korzec* pok. III ‘jednostka miary powierzchni pola, równa ok. 20 arom; na obsianie takiego pola używano METER owsa, tj. 100 kg’ (KaśILG, t. 5: 69).

Dialektologię i socjolingwistykę różni historia badań, a łączą przedmiot badań (język w akcie komunikacyjnym i jego zmienność płciowa oraz pokoleniowa) i coraz częściej metody. W obliczu zmian językowo-kulturowych i społecznych na polskiej wsi dialektologia staje się subdyscypliną szeroko pojętej socjolingwistyki.

Bibliografia

- Bartmiński J. 1976: *Tekst pieśni ludowej w świetle statystyki leksykalnej*, [w:] M.R. Mayenowa (red.), *Semantyka tekstu i języka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 175–201.
- Bartmiński J. 1990: *Folklor – język – poetyka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Chlebda W. 2019: *O wyzwaniach i zadaniach pamięcioznawstwa lingwistycznego*, „LingVaria” XIV, z. 2(28), s. 147–164.
- Cyran W. 1977: *Tendencje słotwórcze w gwarach polskich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Dejna K. 1973: *Dialekty polskie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Dembecka W. 1977: *Słotwórstwo czasowników w gwarach południowej Wielkopolski*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań.
- Doroszewski W. 1934: *Mowa mieszkańców wsi Staroźreby. Opis i tezy teoretyczne*, „Prace Filologiczne” XVI, s. 249–278.
- Dubisz S. 1986: *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego (nurt ludowy w latach 1945–1975)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Dunaj B. 1986: *Dialektologia a socjolingwistyka*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica”, t. 12, s. 15–23.
- EWJP: *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- Gala-Milczarek B. 2009: *Budowa słotwórcza rzeczowników w gwarach piotrkowskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Garczyńska J. 2007: *Zastosowanie metod fonetyki akustycznej w badaniach dialektologicznych (na przykładzie akcentowanej samogłoski [a])*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś*, t. 4: *Konteksty dialektologii*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 237–247.

- Garczyńska J. 2022: *Wpływ wieku i płci na realizację samogłosek [i] [y] w gwarze Mazowska bliższego*, „LingVaria” XVII, nr 1(33), s. 175–193.
- Gardzińska J. 2001: *Z zagadnień składni dialektalnej. Zbiór studiów*, Akademia Podlaska, Instytut Filologii Polskiej, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, Instytut Historii Akademii Podlaskiej, Siedlce.
- Grochola-Szczepanek H. 2012: *Język mieszkańców Spisza. Płeć jako czynnik różnicujący*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków.
- Handke K. 1986: *Dialektologia i inne nauki*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica”, t. 12, s. 37–46.
- Hentschel G. 2022: *Socjodialektologia ilościowa. Zróżnicowanie regionalne i społeczne regiolektu śląskiego na przykładzie żywotności niemieckich zapożyczeń*, „Postscriptum Polonistyczne”, nr 29(1) (online: https://doi.org/10.31261/PS_P.2022.29.14).
- Ivić M. 1975: *Kierunki w lingwistyce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Jaros I. 2009: *Nazwy środków czynności w gwarach łączycko-sieradzkich. Studium słowotwórczo-leksykalne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kamińska M. 1986: *Powiązanie dialektologii z socjolingwistyką*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Linguistica”, t. 12, s. 46–53.
- Kaniuka W. 1972: *Tendencje rozwojowe współczesnej socjolingwistyki*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XXX, s. 41–48.
- Karaś H. 2012a: *O projekcie bazy dźwiękowej polskich tekstów gwarowych „Nowy Kolberg”*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś*, t. 6: *Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 179–190.
- Karaś H. 2012b: *Perspektywy polskiej dialektologii*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 15–29.
- Karłowicz J. 1871: *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, Skład główny w księgarni M. Orgelbranda, Warszawa.
- Kąś J. 1994: *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Kąś J. 2001: *Metodologia badań leksyki gwarowej w kontekście współczesnych przemian kulturowych i społecznych*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś*, t. 1: *Metodologia badań*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 191–200.
- Kąś J. 2021: *Ikonografia w słowniku gwarowym*, „Gwary Dziś”, nr 14, s. 264–276.
- KąśLG: J. Kąś, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 1–2, Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”, Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, Zakład Poligraficzny „MK”, Bukowina Tatrzańska–Nowy Sącz–Nowy Targ 2015; t. 3, Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”, Zakład Poligraficzny „MK”, Bukowina Tatrzańska–Nowy Targ 2016; t. 4, Astraia, Kraków 2017; t. 5–12, Małopolskie Centrum Kultury „Sokół”, Nowy Sącz 2017–2019.
- KąśSGO: J. Kąś, *Słownik gwary orawskiej*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2003 [wyd. 2, t. 1–2, Księgarnia Akademicka, Kraków 2011].
- Kresa M. 2019: *Filmowa stylizacja gwarowa na przykładzie lwowskiego bałaku w polskich filmach fabularnych (1936–2012)*, nakładem Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Instytut Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kucharzyk R. 2016: *Miejsce dialektyzmów w języku potocznym (na przykładzie forów internetowych)*, „Język Polski” XCVI, z. 3, s. 15–26.
- Kurek H. 1990: *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Kurek H. 2021: *Polskie miasta i wsie XXI wieku. Zacieranie się granic, języków i kultury*, „Slavia Meridionalis”, t. 21 (online: <https://doi.org/10.11649/sm.2402>).
- Kwaśnicka-Janowicz A., Piechnik A., Strutyński J. (red.) 2021: *Bibliografia dialektologii polskiej (od roku 1986 do 1995 włącznie wraz z uzupełnieniami za lata poprzednie)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Lubaś W. 1979: *Socjolingwistka jako metoda badawcza*, „Socjolingwistyka”, nr 2, s. 11–27.
- Lubaś W. 1996: *Teoretycznie i praktycznie o relacjach między dialektologią a socjolingwistyką*, [w:] B. Dunaj, J. Reichan (red.), *Studia dialektologiczne I*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków, s. 41–46.
- MAGP: *Mały atlas gwar polskich*, t. 1–13, opracowany pod kierunkiem K. Nitscha (t. 1–2), M. Karasia (t. 3–13), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Kraków 1957–1970.
- Malinowski L. 1873: *Beiträge zur slavischen dialectologie. I. Ueber die Oppelnsche mundart in Oberschlesien. (1. Heft: Laut- und Formenlehre)*, Druck von Bär & Hermann, Leipzig.

- Nitsch K. 1915/1957: *Dialekty języka polskiego z 3 mapami*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Kraków [1. wydanie w: *Encyklopedia Polska Akademii Umiejętności*, t. 3: *Język polski i jego historia z uwzględnieniem innych języków na ziemiach polskich*, cz. 2, nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1915, s. 238–343].
- PAE: *Polski Atlas Etnograficzny*, t. 1–6, red. J. Gajek, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. Eugeniusza Romera, Warszawa 1964–1981.
- Pelcowa H. 2006: *Pokoleniowość i sytuacyjność – dwa istotne czynniki różnicowania się języka mieszkańców współczesnej wsi*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś*, t. 3: *Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 139–153.
- PelSGL: H. Pelcowa, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 1: *Rolnictwo – Narzędzia rolnicze. Prace polowe. Zbiór i obróbka zbóż*, t. 2: *Rolnictwo – Transport wiejski. Rośliny okopowe i paszowe. Gleby i rodzaje pól. Uprawa lnu i konopi. Zbiór siana*, t. 3: *Świat zwierząt*, t. 4: *Sad i ogród warzywny. Budownictwo i przestrzeń podwórza*, t. 5: *Świat roślin*, t. 6: *Pokarmy*, t. 7: *Odzież i obuwie, przędzenie lnu i tkanie płótna*, t. 8: *Człowiek i rodzina, higiena i choroby, meble, sprzęty i prace domowe*, t. 9: *Przestrzeń wsi. Ukształtowanie powierzchni. Życie społeczne i zawodowe*, t. 10: *Obrzędowość i obyczajowość ludowa*, t. 11: *Meteorologia i astronomia. Czas. Kolory*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012–2022.
- Piotrowski Z., Ziółkowski M. 1976: *Zróżnicowanie językowe a struktura społeczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Rak M. 2014: *Zróżnicowanie stylistyczne gwary w świetle statystyki leksykalnej (na materiale podhalańskim)*, [w:] M. Rak, K. Sikora (red.), *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia. Materiały konferencji naukowej „Gwara i tekst”*, Kraków 26–27 września 2013 r., „Biblioteka LingVariów”, t. 17, Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 157–166.
- Rak M. 2018: *Materiały do dziejów polskiej dialektologii i etnologii. Listy Cezarii Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowej, Adama Fischera, Antoniego Kaliny, Izydora Kopernickiego, Kazimierza Nitscha, Seweryna Udzieli, Juliusza Zborowskiego*, „Biblioteka LingVariów”, t. 25, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Rak M. 2019: *Zenon Klemensiewicz a składnia dialektów polskich i słowiańskich*, „LingVaria” XIV, nr 28, s. 289–301.
- Rak M. 2021a: *Dialektologia wobec zmian językowych na polskiej wsi. Jak mogłoby wyglądać nowe spojrzenie?*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica”, t. 16, s. 173–184.
- Rak M. 2021b: *Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych. Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka*, „Biblioteka LingVariów”, t. 30, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Rak M., Brytan-Ciepielak M. (red.) 2022: *Kliszczacy – gwara i kultura*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Schmeller J.A. 1821: *Die Mundarten Bayerns*, Karl Thienemann, München.
- Schmeller J.A. 1827–1837: *Bayerisches Wörterbuch*, Oldenbourg, Stuttgart–Tübingen.
- SGiKK: *Słownik gwary i kultury Kujaw*, t. 1: *A–H*, red. Z. Sawaniewska-Mochowa, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2017.
- SGM: *Słownik gwar małopolskich*, t. 1–2, red. J. Wronicz, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 2016–2017.
- SGP PAN: *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (*Źródła*, t. 1), J. Reichan (t. 2–9, z. 2), S. Urbańczyk (t. 2–5), J. Okoniowa (t. 6–9, z. 2), B. Grabka (t. 7–10), R. Kucharzyk (t. 9, z. 2–t. 10), *Źródła*, t. 1–3, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1977–1991; t. 4–10, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1992–2023.
- SGŚ: *Słownik gwar śląskich*, t. 1–17, red. B. Wyderka, Państwowy Instytut Naukowy, Instytut Śląski, Opole 2000–2020.
- Sierociuk J. 2001: *Założenia metodologiczne badań słowotwórstwa gwarowego*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś*, t. 1: *Metodologia badań*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 153–160.
- Sierociuk J. 2007a: *Język mieszkańców wsi czy gwara? Problem nie tylko teoretyczny*, „Prace Filologiczne” LIII, s. 527–534.
- Sierociuk J. 2007b: *Swoistość słowotwórstwa gwarowego (wybrane problemy)*, „LingVaria” II, nr 1(3), s. 115–125.
- Sierociuk J. 2020: *Sto lat dialektologii w Poznaniu*, „Gwary Dziś”, nr 13, s. 11–32.
- Skarżyński M., Smułkowa E. 2018: *Materiały do dziejów polskiego językoznawstwa*, t. 3: *Korespondencja Kazimierza Nitscha i Antoniny Obreńskiej-Jabłońskiej 1925–1958*, cz. 1: 1925–1945, cz. 2: 1946–1958, „Biblioteka LingVariów”, t. 26, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Skowronek B., Zborowska N. 2021: *Disco polo. Analiza lingwistyczno-kulturowa*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków.
- Skudrzyk A., Warchala J. 2020: *Katowicka szkoła socjolingwistyki. Od mikroobserwacji do ujęć dyskursywno-komunikacyjnych*, „Socjolingwistyka”, nr 34, s. 23–41.

- Stachowski K. 2018: *Przyczynek do dialektologii percepcyjnej Polski: Szczecin*, „Język Polski” XCVIII, z. 1, s. 5–17.
- Stomma L. 1986: *Antropologia kultury wsi polskiej XIX wieku*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Strutyński J. (red.) 1981: *Bibliografia dialektologii polskiej (do roku 1975 włącznie)*, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Strutyński J. (red.) 1986: *Bibliografia dialektologii polskiej (od roku 1976 do roku 1980 włącznie wraz z uzupełnieniami za poprzednie lata)*, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Strutyński J. (red.) 1990: *Bibliografia dialektologii polskiej (od roku 1981 do roku 1985 włącznie wraz z uzupełnieniami za poprzednie lata)*, nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Topolińska Z. 1990: *Charakterystyka i dynamika językowych procesów integracyjnych w powojennej Polsce*, „Sociolingwistyka”, nr 9, s. 29–35.
- Urbańczyk S. 1953: *Zarys dialektologii polskiej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Warchala J. 2003: *Kategoria potoczności w języku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Weinsberg A. 1983: *Językoznawstwo ogólne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Zabrocki L. 1972: *Z teorii sociolingwistyki*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XXX, s. 17–25.
- Zielińska A. 2013: *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy SOW, Warszawa.

Summary

Dialectology and sociolinguistics – a new approach to the new linguistic conditions of Poland

Keywords: dialectology, sociolinguistics, the linguistic situation in the Polish countryside.

The dynamic changes in the linguistic situation in the Polish countryside, described since the end of World War II, require a different view of the relationship between dialectology and sociolinguistics. Traditional dialectology, i.e. the one we owe to the works of Kazimierz Nitsch, exposed two factors: ruralness and geographical diversity. At the same time, dialectology retained autonomy from sociolinguistics. Post-war changes in Polish borders and multi-million people migrations, as well as civilization changes, made the geographical aspect of the speech of the rural population fall into the background. Dialectology today focuses on generationality, situationality and gender diversity, and these are strictly sociolinguistic factors. It follows, therefore, that dialectology in the new linguistic conditions of the Polish countryside has become a subdiscipline of sociolinguistics.